

Avrupalı Seyyahlar Gözüyle Osmanlı Döneminde İstanbul'daki Gayrimüslimler ve Dinî Hayatlarına Dair Tespitler: XVI - XIX. Yüzyıllar Arası

İsmail Taşpınar*

Giriş

Doğu, Avrupalılar için yüzyıllar boyunca maddî zenginliklerinin yanında, taşıdığı tarihî ve kültürel zenginlikleriyle keşfedilmesi arzulanan gizemli bir diyar olmuştur. Hz. İsa'nın doğumu, yaşaması ve çarmıha gerilmesi; Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve gelişmesi hep bu topraklarda gerçekleşmiştir. Ancak İstanbul'un, Hıristiyanlık tarihi ve kültürü açısından önemli bir konumu söz konusudur. İstanbul, kuruluşundan itibaren Hıristiyan Roma'nın ilk büyük başkentidir. Bu özelliğinin yanı sıra, Roma Katolik kilisesi ile Ortodoks kilisesinin birbirinden ayırdığı yerdir ve Doğu Ortodoks kilisesinin merkezidir. Bu sebeple, Avrupalılar için bu "kutsal topraklar"ı görmek ve ziyaret etmek her zaman önemli görülmüştür. Buraları gezip gören Batılı seyyahların seyahatnâmelerinin çoğu XVI. yüzyıl sonrasına aittir. Bu toprakların Osmanlı ülkesine dahil olması, Osmanlı'ya ve İstanbul'a dair birçok seyahatnâmenin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Bu tür çalışmalar XIX. yüzyıla gelindiğinde sayı itibarıyla daha da artmıştır.¹

Bu araştırmada, XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında Avrupalı seyyahların yazmış olduğu seyahatnâmelerde, İstanbul gayrimüslimleri ve onların inançlarına dair bilgiler ele alınacaktır. Konu, üç farklı asırda kaleme alınmış olan seyahatnâmelerdeki anlatımlardan hareket ederek incelenmiştir. Bu sebeple araştırma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, XVI. yüzyıl seyyahlarından Stefan Gerlach'ın *Türkiye Günlüğü*'ndeki bilgiler ele alınırken, ikinci kısımda, XVII. yüzyılın önemli bir Fransız seyyahı olan Joseph de Tournefort'un seyahatnâmesi incelenmiştir. Üçüncü kısımda ise, İngiliz kraliyet ordusuna mensup bir subayın kızı olan Miss Pardoe'nun XIX. yüzyılda İstanbul'da kaldığı dokuz ay boyunca tuttuğu notlardan hareket edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul'daki gayrimüslimlerle ilgili verilen bilgiler konusunda her üç seyahatnâme incelendiğinde bazı ortak noktaları görmek mümkündür. Buna göre, seyyahların gezmiş oldukları

ülkenin Avrupa'nın tarih boyunca en önemli rakibi olan Osmanlı Devleti olması, değerlendirmelerinde genellikle menfi bir tavrı benimsemelerine; bu topraklarda yaşayan hıristiyanları da çoğu zaman mazlum olarak tasvir etmelerine sebep olmuştur. Dikkat çeken diğer bir husus da, seyahatnâme yazarlarının Batılı olması sebebiyle, ele aldıkları Doğulu hıristiyanlara daima "ikinci sınıf dindaşlar" olarak bakmalarındır. Ayrıca, gayrimüslimlerle ilgili bilgilerde, Avrupa'nın Osmanlı'ya yönelik stratejisine göre değerlendirmelerini de görmek mümkündür. Bununla beraber, seyahatnâmeler ve günlüklerde İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin sosyal, dinî ve kültürel yaşamlarına ilişkin oldukça zengin bilgiler nakledilmektedir. Bu vesile ile söz konusu yüzyıllarda toplumun önemli bir parçasını ve kültürel zenginliğini teşkil eden gayrimüslimleri ve İstanbul'daki sosyal hayatı daha yakından tanıma fırsatı elde edilmektedir. Bu bilgilerin detaylı ve Avrupa'daki dinî ve kültürel hayatla mukayeseli olarak takdim edilmesi ise seyahatnâmelerdeki bu bilgileri daha da değerli kılmaktadır.

1. Stefan Gerlach'ın (1546-1612) Türkiye Günlüğü'nde İstanbul Gayrimüslimleri

1573-1578 yılları arasında Protestan bir din adamı olan Stephan Gerlach tarafından İstanbul'da günlük halinde tutulmuş olan notlar, daha sonraları torunu olan Samuel Gerlach tarafından derlenmiş ve 1674 yılında Frankfurt'ta yayımlanmıştır. Gerlach, Kutsal-Roma Alman İmparatorluğu resmî adını taşıyan dönemin Avusturya Kralı II. Maximilian tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderilen "Sonnek ve Preyburg Kontu" David Ungnad ile beraber, sefaret heyetinin Protestan vâizi olarak gelmiş ve beş yıldan fazla bir zaman burada kalmıştır. O dönemde Protestanlar, Katolik kilisesinin parçalanmasına sebep oldukları ve Avrupa'daki mezhep çatışmalarında önemli katkıları olduğu için Türkler tarafından özel bir iltifata mazhar olmuşlardır.²

Stefan Gerlach, Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden diğer birçok Batılı seyyah gibi, gördüklerini günlüğüne kaydederken sadece betimleme ve objektif yorumlama yolunu seçmemiştir. Gördüklerini ve yaşadıklarını tasvir ederken, yaşadığı dönemin Batılı entelektüellerinin Osmanlı ile ilgili duygu ve düşüncelerini de yansıtmıştır. Bu çerçevede Gerlach, İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin yaşam tarzları, Osmanlı idarecileri ile olan ilişkilerine dair eserinde önemli tespitlerde bulunmaktadır.

Her ne kadar günlükte hem Osmanlılar'la hem de Osmanlı gayrimüslimleriyle ilgili kullanılan üslup yer yer tahfif edici ifadelere dönüşüyorsa da, bu durumun, bir din adamı olarak özel bir misyonla görevlendirilmiş

olan Stephan Gerlach'ın gayrimüslimlerle olan temaslarından istediği sonuçları elde edememesinin etkisi olduğu söylenebilir.³

Her şeye rağmen Stefan Gerlach'ın *Türkiye Günlüğü* adlı eseri, XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde, özellikle de beş yıl kaldığı İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin inançları ve dinî yaşantılarıyla ilgili zengin bir kaynak niteliğindedir.⁴ Onun ilgisini özellikle İstanbul'daki Fener Rum Patrikhânesi'nin temsil ettiği Ortodoks kilisesi çekmektedir. Bir Protestan olan Gerlach, söz konusu cemaate ait inançları ve dinî uygulamaları naklederken, kendi inançlarına atıfta bulunmayı ve onlarla mukayese etmeyi de ihmal etmemektedir.⁵

Osmanlı devlet ricali ile gayrimüslimlerin dinî liderleri arasındaki karşılıklı saygıya dayalı ilişki, Stefan Gerlach'ın da dikkatini çekmiştir. Bu saygı, sadece Rum cemaatinin lideri olan patriğe karşı değil, aynı zamanda kilise ve manastırlarda görev yapan rahiplere ve başrahiplere karşı da gösterilmiştir.⁶ Gayrimüslim cemaatin din adamları, her türlü dinî âyin ve törenlerini serbestçe icra edebilmekte idi. Bu konuda subaşılardan gibi yerel idareciler, her türlü kolaylığı ve gerekli aşayişi sağlamakla görevli idiler. Meselâ İstanbul'da vefat eden bir gayrimüslimin cenaze töreninin lâyıkıyla yapılabilmesi için, devleti temsil eden idareciler cenazenin şehirde defnedilebilmesi için gerekli önlemleri almaktaydı. Bu çerçevede, İstanbul'da yaşayan Rum cemaatinin cenaze törenlerinin icrası Avrupalı seyyahların hep dikkatini çekmiştir. Özellikle, önemli bir ailenin cenaze töreninde patrik bizzat hazır bulunurdu. Bu cenaze törenlerinin vazgeçilmez unsurlarından biri ise, törenin hüznünlü bir ortamda gerçekleşmesini sağlayacak parayla tutulan "ağlayıcı kadınlar"dır. Bunlar, tören boyunca yüzlerini tırmalayıp saçlarını yolarlar ve Rumca ağıtlar yakarlardı.⁷ Kocasını ölen kadın ise, kocasının öldüğü günün haftasında bütün gün akşam kadar ağlar ve yas tutar; bu törenler boyunca fakirlere bol bol sadaka dağıtırdı.⁸ Gerlach'ın cenaze törenlerinde dikkatini çeken diğer bir husus ise, Rumlar'a ait ölülerin Türkler'e ait olanlar gibi yıkılıyor olması ve kabre yerleştirilen cenazenin üstüne törene katılanlar tarafından birer avuç toprak serpiliyor olmasıdır.⁹

Aslında, İstanbul gayrimüslimlerden Rumlar'la müslümanlar arasındaki bu benzerlik sadece cenaze töreniyle sınırlı değildir. Yıllık kutlamalarda da benzerlikler görülmektedir. Meselâ Osmanlı döneminde 23 Nisan'da kutlanan "Hıdırellez" kutlamaları bunlardan biridir. Aynı gün Rumlar da baharın gelişinin kutsanması adına Aziz Georg (Aya Yorgi) yortusunu kutlarlardı.¹⁰

Stefan Gerlach, İstanbul'da yaşayan Osmanlı gayrimüslimlerinden özellikle Rum tebaanın din bilginleriyle dinî konularda yaptığı tartışmalardan da sıkça bahsetmektedir. Bunun çok özel bir sebebi vardır.

Zira bir Protestan din bilgini olarak Gerlach'ın aynı zamanda Ortodoks kilisesiyle birleşme konusuna özel bir önem vermekte olduğu yine gündülden anlaşılmalıdır.¹⁴ Bu amaçla, dinî konuları tartışmak için sık sık patrikhâneye gitmektedir. Bu vesileyle yapmış olduğu tartışmalarda Ortodoks din adamlarının çeşitli konulardaki dinî bilgilerinin yetersizliğini ve dogmalara tartışmasız teslimiyetlerini sık sık eleştirmektedir:

“31 Temmuz'da Sakızlı hekim ile birlikte patrikhâneye gittim ve metropolitlerden bazı din bilimi konuları hakkındaki görüşlerini ve isimlerini yazmalarını istedim. Patrikhânenin vâizi güldü ve hiç çekinmeden onların adlarını bile doğru yazmayı beceremediklerini, sadece içki içmeyi bildiklerini söyledi. Nitekim suratlarından ve sakallarından da birer din adamından çok, içi dolu şarap tulumlarına benzedikleri belli oluyor. Özellikle de Pisidya'dan gelen metropolit sanki [şarap tanrısı] Bachus'un ta kendisi.”¹²

“24 Ağustos'ta Sakızlı hekim ile Augsburg İnançası hakkında konuştum.¹³ Hekim bu öğretiyi, İncil'in temellerine dayandığı için onayladı. 'Rumlar'ın bu öğretiyi kabul etmeyişlerinin sebebi, Papistler (Katoliker) gibi inatçı olmaları değil, okumamış ve bilgisiz olmalarıdır' dedi. 'Damascenus¹⁴ ve diğerlerinin öğrettiklerine körü körüne inanıyorlar ve onların her söylediğini büyük bir saygı duygusuyla kabul ediyorlar, zira bu dört bilge kişinin kutsal kitabı daha iyi anladıklarına hükmediyorlar.’”¹⁵

Katolik kilisesinin her vesileyi fırsat bilerek Avrupa'da yaşayanlardan vergi topladığı bir dönemde, Osmanlı gibi müslüman bir ülkede ve hilâfetin merkezinde gayrimüslim din adamlarından sadece patriğin ödediği belli bir miktar haraç din adamlarından hiçbir verginin alınmaması, Avrupalı seyyahları şaşkına çevirmekte idi. Bu uygulama, sultanın hizmetinde olan yahudi ve hıristiyan eczacılar, hekimler, tercümanlar için de geçerli idi.¹⁶

Dönemin patrik ve metropolitleri ile yaptığı görüşmelerde, Stephan Gerlach onların kadim Yunanca'yı dahi bilmediklerini, ilâhiyat konularındaki cehaletlerini müşahede ettikçe hayrete düştüğünü belirtmektedir:

“Buradaki metropolitlerden hiçbiri eski Grek dilini bilmiyormuş. Grekçe ile ilgili bütün işleri din adamı olmayan iki kişi yapıyormuş, çünkü ruhanîlerden hiçbiri bu konuda yeterli bilgiye sahip değilmiş... Kısacası Rumlar'ın din adamları arasında theologia yani din bilgini pek bulunmuyor.”¹⁷

Gerlach, zaman zaman İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerden Ermeniler'le de görüşmektedir. Çok fazla olmasa da, onların dinî hayatlarına ve bayramlarına ilişkin de bilgiler vermektedir. O, onların dinî uygulamalarını Rum Ortodoksları'ndan ziyade Katolik kilisesine

benzetmektedir. Gerlach, Ermeni cemaatiyle ilgili bazı ilginç detay bilgiler de nakletmektedir. Meselâ Ermeniler'in, Hz. İsa'nın haça gerilmesi anısına düzenlenen bayramda kurbanlar kesip etlerini fakirlere dağıttıklarından bahsetmektedir. Öyle ki, Ermeniler'in ibadet etmek için Rumlar'ın kiliselerine gitmelerine rağmen, Rumlar'ın onların kiliselerine gitmediklerini de hayretle aktarmaktadır:

“11 ve 12 Eylül'de Ermenilerin kutsal haç yortuları Galata'daki St. Franciscus yakınlarında kutlandı. Kudüs'ten gelmiş olan bir metropolit, Kuddas âyini yaptı ve bir vaaz verdi. Âyin sırasında tıpkı Papistler (Katolikler) gibi giyinmiş ve takılar takmıştı, âyinler de Papistler'inkine benziyordu, papanın kiliselerinde yapıldığı gibi kâseyi yukarıya kaldırılıyordu. Âyinden sonra çok sayıda koyun kurban edildi. Koyunların etini fakirlere dağıtıyor, sonra da kendi aralarında bir şölen düzenliyorlar. Bu bayram iki gün sürdü. Perhiz süresince et, balık, yumurta, istiridye, süt ve peynir ağızlarına koymuyorlar, hatta kurtlanması sebebiyle kuru sebze de yemiyorlar... İsa'nın doğumunu ve üç kutsal kral bayramını aynı günde kutluyorlar ve Rumlar'ın [Ortodoks] mezhebinden ziyade Roma-Katolik mezhebini andırıyor. Rumlar'ın “son yemek” âyinlerine de katılıyorlar ama Rumlar onların hiçbir âyinlerine gitmiyorlar.”¹⁸

İstanbul'da yaşayan yahudi cemaatinin Osmanlı sultanları tarafından özel muamele görmeleri ve sahip oldukları itibar, Avrupalı seyahatçilerin dikkatinden kaçmamaktadır. Öyle ki, onlar o dönemde padişahların sırlarını paylaştığı en yakın dostları konumundadırlar. Bu sebeple, dönemin gümrük kapılarının işletilmesi işleri yahudi cemaatinin ileri gelenleri tarafından gerçekleştirilmekte idi.¹⁹ İstanbul'da yaşayan yahudilerin dinî bayramlarını hiçbir kısıtlama ve engelle karşılaşmadan huzurlu bir şekilde gerçekleştiriyor olmaları, seyahatnâmelerde ibretle anlatılmaktadır. Meselâ Purim ve Pesah bayramlarının kutlamalarına ve bunların icra edilmesine Gerlach bizzat katıldığını nakletmektedir.²⁰

Stephan Gerlach, günlüğünü birtakım olumsuz ifadelerle bitirmiştir. Bu olumsuz ifadeleri kullanmasında Ortodokslar'ın dinlerinden ve inançlarından tâviz vermeme konusundaki “inatları”nın da payının olduğu ihtimal dışı değildir.

2. Joseph de Tournefort ve İstanbul Hıristiyan Kültürü

Bir Fransız botanikçi olan Joseph de Tournefort (1656-1708), uzun yıllar Paris Kraliyet Botanik Bahçesi'nde görev yapmıştır. Kendisi 1699'da yapılan Karlofça Antlaşması'ndan sonra Fransız hükümeti tarafından botanik araştırmaları yapmak üzere Doğu seyahatiyle görevlendirilir.²¹ İki bölüm halinde ve mektuplar şeklinde yazılmış olan *Relation d'un voyage du Levant*'ın (Doğu seyahatnâmesi) ilk bölümü, Tournefort'un Ege

adalarındaki notlarını içermektedir. İkinci bölüm, araştırmanın kaynağını da oluşturacak olan Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan bölgelerini içine almaktadır. Tournefort, bu seyahatnâmesinde sadece botaniğe ait tespitlerini değil, hatta daha ziyade gezdiği yerlerdeki toplumsal, kültürel ve siyasî olaylar hakkında bilgiler nakletmektedir. Bu çerçevede o, Osmanlı'da ve özellikle de İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler hakkında bazı tespitlerde bulunmaktadır. Tounefort'un notları Fransa Krallığı tarafından özel görevlendirme ile yazdığı dikkate alınarak incelendiğinde, onun gayrimüslimlere dair tespitlerinin amacının Avrupa'nın özellikle de Fransa'nın siyasetiyle ilgileri nispetinde olduğu görülmektedir. Bu sebeple, Tounefort'un Osmanlı'daki gayrimüslimlere yaklaşımı pragmatik ve stratejik olduğu söylenebilir. Bununla beraber, Tournefort'un gezi notlarında dönemin İstanbul gayrimüslimlerinin dinî ve kültürel hayatına ilişkin önemli bilgilere rastlamak mümkündür. O, çeşitli vesilelerle gayrimüslimlerdeki günlük uygulamaları sık sık Fransa'daki ve Avrupa'dakilerle de karşılaştırmaktadır.

Bu çerçevede, bütün seyyahların gezi notlarında rastlanacağı üzere, İstanbul'daki müslim ve gayrimüslim kadınların yaşantısı Tournefort'un da ilgisini çekmektedir. Tournefort, İstanbul'daki gayrimüslimlerden Rum, Mûsevî ve Ermeni kadınların Türk kadınlarına göre daha özgür olduklarını teslim eder; ancak, onların her hâlükârda Avrupa'dakilere nispetle daha az çarşıya çıktıklarını belirtir.²²

Balat semtini ziyaret eden Tournefort, buradaki patrikhâne ile ilgili tespitlerde bulunur ve buranın dış görünümü itibarıyla göz alıcı bir yapı olmamasını, Rumlar'ın buraya harcama yapmaktan çekinmelerine bağlamaktadır. O, bu durumu Rumlar'ın patrikhâneye yapacakları masraflar için toplayacakları paralara Osmanlılar'ın el koymasından çekinmelerine bağlamaktadır. Herhalde böylece Tournefort, Osmanlı idaresinin yapılan harcamaların kaynağı konusunda titiz davrandıklarına dikkatleri çekmek istemektedir.²³

Ayvansaray'daki kadırgalardan ve Kaptanpaşa'nın sorumluluğundaki İstanbul'un bu bölgesinden bahsederken Tournefort, burada "bagno" diye adlandırdığı bostancıbaşının sorumluluğundaki bir zindandan bahseder. Ayvansaray ile Tersane arasında yer alan bu zindanda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden getirilen esirler bulunmaktadır. Tournefort'un en çok dikkatini çeken husus ise, burada çeşitli hıristiyan mezheplerine ait bir şapelin olması ve Avrupalı misyonerlerin burada vaazlar vermesidir:

"... Ayvansaray ile Tersane arasında uzanan bu yer dünyanın en korkunç zindanlarından biridir. Bu zindanda üç şapel vardır: Biri Ortodoks Rumları'nın, diğer ikisi Latinler'in şapeli: Latin şapellerinden biri Fransa kralının, diğeri Venedikliler'in, İtalyanlar'ın, Almanlar'ın ve Lehler'indir;

bagnonun yöneticisine küçük bir ödül verme şartıyla, misyonerler burada vaazlar verirler, âyin yaparlar, dinsel törenleri gerçekleştirirler, tamamen özgür biçimde vaazda bulunurlar.”²⁴

Tournefort, Galata ve Pera bölgelerinde gezerken, burada Avrupalı misyonerler (özellikle de Dominiken ve Fransisken tarikatları) ve yerli gayrimüslimler tarafından yapılan kiliseler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. O, hizmet vermekte olan bu kiliselerin tarihlerinin çok eskiye dayandığını, ancak bazı rahiplerin kutsal yerleri amacı dışında kullandıkları ve bu nedenle yangında yok olmalarına sebep olduklarını belirtir. Hatta Tournefort, bu amacı dışındaki kullanımlar sebebiyle Osmanlı idaresinin bir bakıma haklı olarak buraları camiye çevirdiğini belirtmektedir.²⁵

Tournefort, Türkler’in şarap ve rakıyı içrenç kabul ettiklerini belirtmesine rağmen; Osmanlı’da gayrimüslimlerin şarap içmelerinin yasak olmadığını da belirtmektedir. Bu konuda, özellikle Galata mahallesi-nin Avrupa’daki hıristiyan şehirlerinden pek farkı olmadığını nakleder: “Galata’da Osmanlı İmparatorluğu’nun başka yerlerinde asla bulunmayan bir özgürlük tadılır. Galata, Türkiye’nin göbeğinde bir hıristiyan kenti gibidir; burada meyhaneler serbesttir...”²⁶

Galata ve Pera’da sadece gayrimüslimlerin değil, aynı zamanda Türkler’in yani müslümanların da evleri vardır ve birlikte dükkân işletmektedirler: “Yabancı tüccarların, Pera’da ve Galata’da, Mûsevîler, Rumlar, Ermeniler ve Türklerle yan yana evleri, dükkânları vardı.”²⁷

İstanbul’da köle ticaretinin de yoğun olarak yapıldığını belirten Tournefort, bu ticareti en iyi yapanların Mûsevîler olduğunu belirtir. Zira Mûsevîler, ellerindeki köleleri kendi evlerinde itinayla yetiştirirler, onlara şarkı söylemeyi, dans etmeyi ve çalgı çalmayı öğretirler ve onların eğitime özen göstermektedirler. Bu sebeple, en yüksek fiyata satılan köleler Mûsevîler’e ait olanlardır ve onları satın almak isteyenler köle pazarına değil, Mûsevîler’in evlerine gitmek zorundadırlar.²⁸

Tournefort, İstanbul’da yaşayan gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına dair de bilgi vermektedir. O, gayrimüslimlerin, müslümanlardan ayrılmaları için özel giysileri olduğuna dikkat çeker. Hatta gayrimüslimlerin yerlileri ve yabancı olanları arasında dahi uygulamada farklılık olduğuna değinen Tournefort’a göre, insanların ayaklarına ve başlarına giydiklerine bakarak hangi dinden olduklarını anlamak mümkündür. Meselâ yabancı hıristiyanların sarı terlik giymesine izin verilmektedir. Yerli hıristiyan ve Mûsevî olanlar ise kırmızı, menekşe rengi ya da siyah terlik giyerlerdi. Bu uygulama o kadar yerleşmiştir ve o kadar iyi uygulanmaktadır ki, Tournefort’un deyişiyle “İnsanların ayaklarına ve başlarına bakarak hangi dinden oldukları anlaşılır”dı.²⁹

Gayrimüslimlerden Rumlar'ın dinî hassasiyetlerinin azaldığından şikâyet eden Tournefort, bu durumu müslümanlarla yaptığı mukayeselerle dile getirmektedir. Buna göre o, Türkler'in asla gereksiz söz söylemediğini; Rumlar'ınsa, tersine, durmadan konuştuğunu; Türkler'in dinlerinin buyruklarını yerine getirdiklerini; Rumlar'ınsa, tersine, dinlerinin buyruğunu asla yerine getirmediğini, bu durumun aile içinde babadan oğla sürüp gittiğinden şikâyet eder.³⁰

3. Miss Pardoe'nun “Şehirlerin Ecesi İstanbul”unda Gayrimüslimleri

Asıl adı Julia Pardoe (1806-1862) olan Miss Pardoe, 1835 yılında İngiliz kraliyet ordusunda binbaşı olarak görev yapan babası Thomas Pardoe ile birlikte geldiği İstanbul'da dokuz ay kalmıştır. Burada geçirdiği günlerde kaleme aldığı *The City of Sultan and the Domestic Manners of The Turks* (sultanın şehri ve Türkler'in Âdetleri) adlı eserinde, İstanbul'da gördüklerini ve yaşadıklarını kaleme almıştır. O, resmî bir görevle İstanbul'a gelen babası vesilesiyle İstanbul'daki hem Osmanlı saray hayatını hem de halkın hayatını yakından görme imkânını bulmuştur. Seyahatnâmesinde, İstanbul'daki müslümanların hayatına dair birçok bilgi aktaran Pardoe, bu şehirde yaşayan gayrimüslimlerden Rumlar, Ermeniler ve yahudilerle onların hem dünyevî hem de dinî hayatlarına dair önemli tespitlerde bulunmuştur.³¹

Miss Pardoe, seyahatnâmesinde İstanbul'daki kültürel hayatı tasvir ederken kadın olmanın inceliğini her zaman hissettirmektedir. Bu sebeple, özellikle Osmanlı ülkesindeki hem müslüman hem de gayrimüslim kadınların hayatı onu daha yakından ilgilendirmektedir ve bu yönde sık sık Avrupa ve özellikle de İngiltere ile mukayeseler yapmaktadır. Meselâ Avrupa'daki “sosyete” hayatının bir benzerinin İstanbul'un sur içi “müminler şehri”nde değil, ancak Galata ve Pera'da olduğunu belirtir. Ancak buranın gayrimüslimlerin abarttığı kadar lüks olmadığını da ince bir alayla eleştirmektedir:

“Ne Frenkler'in ne de hıristiyanların 'müminler şehri'nde ikamet etmesine izin veriliyor; bu yüzden limanın karşı tarafında kurulmuş olan Pera varoşları Avrupa sosyetesinin élite tabakasının karargâhı olmuş... Değişik elçiliklere ait konutlar, kendilerine göz kamaştırıcı 'palas' adını yakıştırarak böbürlenirler; Parisli modistlerin [modacılar] kasvetli magazinleri [mağazalar] alabildiğine pahalı ve kirlidir; ... bu arada Rum hanımlar, binanın ön yüzünde çıkıntı yapan cumbalı pencerelerinden onlara tepeden bakarlar; parlak gözlü Ermeniler 'her şeyi gören, ama görünmeyen' kafesli pencerelerinden etrafı gözetlerler.”³²

Osmanlı reâyâsı arasında müslim ve gayrimüslimler arasındaki kıyafet ve günlük hayata ilişkin eşyaların ve vasıtaların kullanımında

farklılıkların olması, Pardoe'nun da dikkatini çekmektedir: '... Ama ilk bakışta bunun bir Türk arabası olmadığını anlıyorsunuz, çünkü boyalı kasnağa reâyâ sembolü olan sade beyaz bir güneşlik geçirilmiş. Osmanlı, karılarını altın saçaklı kırmızı, mavi veya mor tentelerin altında oturtma ayrıcalığını kendisine saklamış. Ermeniler, Rumlar ve yahudiler bu yaygın aracı kullanacakları zaman beyaz kumaştan basit bir tente germekle yetinmek zorundalar.'³³

Miss Pardoe, Avrupa ile olan ilişkilerin İstanbul'daki gayrimüslimlerden hıristiyanlar arasında bazı hoş ayrımların yaşanmasına sebep olduğuna dikkat çeker. Öyle ki, meselâ Rumlar arasından Katolik mezhebinden olanların sadece bu sebeple kendilerini diğerlerine göre üstün gördüklerini, buna karşın Protestan Rumlar'ın böyle bir yaklaşımı benimsemediklerini belirtir: "Rumlar arasında, kendilerinin ateşli biçimde idrettikleri hoş bir ayırım var. Rum Katolikler kendilerini Avrupalı sayıyorlar; buna karşılık ayrılıkçı Rumlar ötekilerin kıskançlıkla sarıldığı bu ayrıcalığı benimsemiyorlar."³⁴

Birbirlerine karşı ayırıcı ve dışlayıcı davranma meselesi sadece hıristiyanlar arasında değildir. Bu durum, gayrimüslimler arasında keskin bir şekilde yaşanmaktadır. Bu konuda Pardoe, Osmanlı sarayında şeyhülislâmın verdiği bir ziyafet esnasında yaşadığı bir olayı ibretle aktarmaktadır: "Bu kutsal adamların ziyafet çadırına gelişyle nazik bir sorun ortaya çıktı. Rum ve Ermeni kiliselerinin başları Müsevîler'le aynı tabaktan yemeyi, hatta aynı masaya oturmayı kesin bir dille reddettiler; öte yandan Müsevîler de hıristiyan biraderleriyle aynı yiyeceği paylaşmalarının imkânsız olduğunu bildirdiler. Azametli şeyhülislâm ise aldırılmaz bir sessizlik içinde oturuyordu; herhalde kendi yüreğinin ve inancının hoşgörüsüyle, aynı Allah'a ibadet eden insanların niçin 'aynı tabağa kâşıklarını daldırmadıklarını' merak ediyordu."³⁵

Pardoe, genelde Osmanlı topraklarında özellikle de İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerden Rumlar'ı yakından tanıdıktan sonra hayrete düştüğünü ve çok etkilendiğini belirtir. Onun, özellikle hem farklı bir dine mensup olmalarına hem de farklı bir kültüre sahip olmalarına rağmen Osmanlı'nın Rumlar'a karşı gösterdiği müsamahaya karşılık, Rumlar'ın onlara karşı besledikleri kine hayret etmektedir: "Hem toplumsal hem de dinsel çıkarları kendilerinininkinden bu kadar farklı bir imparatorluğun müsamaha gören uyrukları olarak, Fenerli Rumlar kalplerinde efendilerine karşı yoğun olduğu kadar kalıcı bir nefret besliyor ve onlara istekle değil, korktukları için hizmet ediyorlar."³⁶

Seyahatnâmenin ikinci kitabının bir ve ikinci bölümlerinin büyük bir kısmı, Miss Pardoe'nun İstanbul'daki gayrimüslimlerden Rumlar'ın Pasakalya kutlamalarına katılması, Pera'daki Rum kiliseleri, bu yapıların iç

mimarı ve tezyini, patriğin tahtı, cüppe çıkarma töreni, gayrimüslimlerin bayramları, kilise teşkilâtı ile bu çerçevede yapılan uygulamalar hakkında detaylı bilgiler vermektedir.³⁷

Pardoe'nun İstanbul gayrimüslimleriyle ilgili verdiği bilgiler içerisinde en ilginç olanı, Ermeniler'le ilgili olanlardır. O, seyahatnâmesinde Rumlar'ı ne kadar "âsi ruhlu ve girişken" olarak tasvir ediyor ve bu özelliklerini Osmanlı'ya karşı kullanılabilecek olmaları şeklinde yorumluyorsa, Ermeniler'i kendilerinde bu özelliklerin tam zıddının tecelli ettiği zavallı varlıklar olarak takdim etmektedir. İngiliz kraliyet ordusunun yüksek rutbeli bir askerinin kızı olarak Pardoe, seyahatnâme notları içerisinde Avrupa güçlerinin Osmanlı tebaası olan Ermeniler'in "millet-i sâdika" pâyesini taşımalarından oldukça rahatsız olduklarını açıkça ifade etmektedir: "Ermeniler kadar köle doğmuş olmanın damgasını taşıyan başka bir insan topluluğu görmedim: Zincirlerinin şangırtısını bile sevmiyorlar; yükseklerde hiç gözleri yok, 'milletler arasında bir yer' almak için hiçbir gayretleri, coşkuları veya özlemleri yok; kısacası, mükemmelliğin 'le plus ultra' [en üstün] timsali saydıkları müslüman efendilerinin zavallı bir taklidi olmanın ötesine geçmeyi hiç düşünmüyorlar... Osmanlı'ya boyun eğmişlikleri üzerine konuştuğumuzda verdikleri cevap ne dersiniz? Bütün söyledikleriniz çok doğru olabilir, ama bunlar beni ilgilendirmiyor; benim işlerim çok iyi durumda."

Pardoe'nun, seyahatnâmesinde Ermeniler'le olan kısımlarında sık sık dile getirdiği bu tür yakıştırmalar, gerçekte Batılı seyyahların tarih boyunca genelde İslâm ülkeleri, özeldense Osmanlı ülkesine dair yazdıkları seyahatnâmelerde görülen ortak özelliklerden başka bir şey değildir.

Bibliyografya:

Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, I, İstanbul 2006.

Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş – Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005.

Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004.

Arzu Etensel İldem, 'Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri', http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf

La Foi des Eglises Luthériennes, Confessions et Catéchismes, édit.: André Birmelé – Marc Lienhard, Genève 2008.

Ahmet Hikmet Eroğlu, *Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi*, Ankara 2005.

Ahmet Akgündüz – Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 2000.

Dipnotlar

- * Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
- 1 Avrupalılar'ın Doğu'ya yaptıkları seyahatlerin ve yazdıkları seyahatnâmelerin özellikleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Arzu Etensel İldem, 'Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnâmeleri', http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf
 - 2 ayrıntılı bilgi için bk. Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 18-23.
 - 3 Bu konuya, eserin Türkçe baskısına önsöz yazan Kemal Beydilli de dikkat çekmiş ve şu tespitte bulunmuştur: "Bunu, Türkler'le ilgili olumlu olarak yukarıda dile getirdiğimiz bazı izlenimlerimizden ötürü –bazılarının yorumlamak istediği gibi- engizisyone karşı bir koruma kaydı olarak kabul etmek mümkün değildir. Protestan Alman dünyasında da zaten, hatta daha o dönemlerde bile artık engizisyon tehlikesinden bahsedilmesi söz konusu olamaz" (bk. Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 42).
 - 4 Burada hemen belirtilmelidir ki, söz konusu eserde gayrimüslimlerin dinî hayatlarına ilişkin verilen bilgilere genel hatlarıyla önemli görülen bazı noktalara işaret edilmekle yetinilecektir.
 - 5 İstanbul'daki Rumlar'ın çarşamba ve cuma günleri yaptıkları perhiz anlayışının ve uygulamasının farklılığı, sahip oldukları bâtil inançlar, ölen kişinin cesedinin otuz yıl bozulmayacağına dair inançları, Protestan iman esasları ile Rumlar'ın inanç esasları arasındaki önemli farklılıklar gibi (konuyla ilgili bilgi için bk. Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 192, 194-196.
 - 6 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev.: Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 168.
 - 7 Gerlach, bu uygulamanın Rumlar'a Yahudiler'den geçtiğini belirtmektedir. Bz.: Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev.: Türkis Noyan, İstanbul 2006, c. 1, s. 233.
 - 8 Gerlach'ın aktardığına göre, bir zengin gayr-i müslimin cenaze töreninde yapılan harcamalar toplamda 100 dükkayı bulmakta idi. Bkz.: Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev.: Türkis Noyan, İstanbul 2006, c. 1, s. 182.
 - 9 Bkz.: Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev.: Türkis Noyan, İstanbul 2006, c. 1, s. 183.
 - 10 Gerlach, aynı kutlamanın Katolikler tarafından bir gün sonra yani 24 Nisan'da yapıldığını nakleder. Bkz.: Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev.: Türkis Noyan, İstanbul 2006, c. 1, s. 184.
 - 11 Protestan kiliselerinin Ortodoks Kilisesi ile bu maksatla yaptığı görüşmeler halen devam etmektedir. 'Ökümenik Hareket' (Mouvement Œucuménique) veya 'Ökümenizm' olarak bilinen bu faaliyetler, özellikle teolojik konulardaki anlaşmazlıkların giderilmesi amacıyla yıllık konferanslar şeklinde günümüzde de gerçekleştirilmektedir. Protestanlar ile Ortodoksların birleşmesi faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmet Hikmet Eroğlu, *Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi*, Ankara 2005.

- 12 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 207.
- 13 Augsburg İnançası: 1530'da kabul edilen ve Augsburg İtikadı olarak da bilinen Protestanlığın inanç esasları, esas itibarıyla Protestan ilâhiyatçı Philippe Melancthon tarafından tespit edilmiş ve 25 Haziran 1530'da Augsburg'da imparator Charles Quint'ye takdim edilmiştir ve dönemin birçok prensi ve şehir temsilcileri tarafından kabul edilerek imzalanmıştır (geniş bilgi için bk. *La Foi des Eglises Luthériennes, Confessions et Catéchismes*, édit. André Birmelé – Marc Lienhard, Genève 2008, s. 35).
- 14 İslâm dünyasında Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) olarak bilinen hıristiyan ilâhiyatçı.
- 15 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 225.
- 16 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 276. Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler uygulanan haraç vergisi düzenlemeleri ve uygulamaları ile ilgili bk. Ahmet Akgündüz – Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 2000, s. 288, 438-441.
- 17 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 225-226.
- 18 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 229.
- 19 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 197.
- 20 Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2006, I, 183, 197.
- 21 Joseph de Tournefort'un hayat hikâyesi ve seyahatnâmesine ilişkin geniş bilgi için, seyahatnâmenin Türkçe yayına Stefanos Yerasimos tarafından yazılan giriş kısmına bk. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş – Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, s. 7-54.
- 22 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 18.
- 23 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 27.
- 24 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 35.
- 25 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 37.
- 26 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 38.
- 27 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 39.
- 28 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 44.
- 29 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 73.

- 30 Tournefort, *Tounefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 76-77.
- 31 Araştırmada kullanılan Türkçe metin, Stefanos Yerasimos'un sunuş yazısıyla yayımlanmış olan eserdir: Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004.
- 32 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004, s. 43.
- 33 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004, s. 245.
- 34 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004, s. 44.
- 35 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004, s. 266.
- 36 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004, s. 97.
- 37 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004, s. 193-207.

ABSTRACT

Evaluation of non-Muslims and their Lifestyles in Istanbul by the European Travelers during the Ottoman Period: between the 16th and 19th Centuries

The number of expeditions by European travelers to the Ottoman Empire increased considerably starting from the 16th Century. And the number of travel books reached a peak in the 19th Century. There are various reasons behind those expeditions. Some of those people were charged with a special mission by a European state, some were members of official delegates and some others had to travel due to the jobs of their fathers or spouses. This study focuses on travel books that give information about Istanbul, the Capital of the Ottoman Empire and especially non-Muslims living in the city, their beliefs and religious lives. Therefore, significant travel books written in three different periods are chosen as examples. First of them is *Türkiye Günlüğü* written by Stefan Gerlach, an Austrian theologian who lived in the 16th Century. The travel book of Joseph de Tournefort, a traveler, represents the 17th Century. Lastly, a work written by Miss Pardoe, daughter of an Imperial Army officer, during her stay in Istanbul is studied to represent 19th Century travel books.

The "Eurocentric" view, just like in other sources written by Europeans, can be felt remarkably in these travel books. It can be observed both in evaluations of the Ottoman lands and description of people living on it. Nevertheless, all three travel books also provide important information about non-Muslims and their religious lives in Istanbul in the mentioned centuries.

Keywords: Ottoman, non-Muslim, Christian, Orthodox, Istanbul, Europe, travel book